

Славко Станојчић

ОДНОС ЛЕКСЕМЕ И ЊЕНОГ ОКРУЖЕЊА – НА ПРИМЕРИМА
ИЗ ДВА РАЗЛИЧИТА ДИСКУРСА

1. Већ врло рано у XX веку, српску лингвистику обогатило је име Александра Белића (1876–1960). О значају његових истраживања и његове научне методологије у тим истраживањима постоји обимна литература. Овај прилог тумачењу Белићевих заслуга у лингвистици биће сасвим скромно указивање на елемент уважавања семантичке стране у језичким системима, које је Александар Белић неговао – као што је познато – пре свега у домену анализе унутарјезичких односа. То су односи у основној јединици комуникације – у реченици, у синтагми као њеном дџлу али и у творби речи, за коју је – по Белићу – пресудна улога синтагме, или тачније – улога значења и синтаксичких односа саставних делова једне синтагме.

На чисто унутарјезичком процесу амалгамисања формалног језичког знака са апстракцијом коју кристалише значење, какав је на пример процес творбе и само једне изведене речи на бази комбиновања делова синтагме (*седмак* < сед(а)м- + -ак = са значењима „ђак седмог реда” // „новац од седам јединица” // „ћилим од седам аршина” и низом других значења исте творбене формације), А. Белић констатује да се из овога „види велики значај друштвених заједница или различитих средина по животу, по занимању итд. за стварање значења речи”. И формулише теоријску мисао о томе „колико је тачно језик називати оруђем друштва и колико је лингвистика наука о појмовима који се јављају у друштву”, те констатује да оно „гради речи, облике и синтаксичке конструкције: оно их усваја или одбацује замењујући их новим”, као и да „у том друштву односи људи који чине чланове заједнице за могућност узајамног споразумевања толико су по своме значењу многоструки да прожимају целу језичку систему и постају једним од најзначајнијих језичких средстава” (Белић 1998: 186).

Белић у томе смислу наставља своју анализу односа значења и језичког знака (у поглављу 36. те своје књиге – *Опште лингвистике*, у његовом делу 2. *О значењу*) високо апстрактном формулацијом да су

„речи само посредници између претставе која је у нашој свести или нашем мишљењу и онога предмета чија је претстава”, као и да реч – није значење: „она је само веза између наших претстава и појмова и појединачних целокупних предмета или примене извесне особине у целом реду предмета”, додајући да се обично, „по оном скраћеном начину изражавања којим је наш језик сав прожет, говори о значењима речи, њиховим особинама, њихову богаћењу итд.” (Белић 1998: 298).

Ову мисао А. Белић увек има у основи и својих испитивања унутарјезичких процеса, општих и конкретних, специфичних за разне нивое језика – фонолошког, морфолошког, творбеног, синтаксичког.

И нарочито због ове мисли, дате елементе Белићевих теоријских поставки покушаћу да покажем у могућој њиховој примени у текстлингвистичкој анализи језичке јединице коју она сматра широм (па у комуникативном смислу и вишом од реченице, логично, и синтагме) – у анализи текста / дискурса. Дакле – у домену који је шири – комуникацијски а не само унутарјезички, на који је највећи део Белићеве пажње био концентрисан.¹

2. Иако се аналогија у филозофији свакодневних људских односа (па и у прагматичко-филозофском и, посебно, у прагматичко-историјском тумачењу) веома често квалификује као пут који води грешци у закључивању, у лингвистици она је – једна од стваралачких законитости у формирању језичког знака (свих нивоа – морфонолошког, творбеног, синтаксичког).²

Белић је, како смо горе истакли, и ове аналошке односе као односе који су несумњиво у сфери семантике, коју он сврстава у чисто духовне узроке – најчешће дефинисао и анализирао у унутарјезичком

¹ Када се гледа контекст језичких тумачења у текстлингвистици (дискурс-анализи) као релативно новијој дисциплини, треба запазити и чињеницу да је сва методологија испитивања законитости њеног основног предмета проучавања – текста (дискурса) као језичке јединице у суштини базирана на испитивању међусобне комуникације говорног лица, његовог саговорника и трећег појма у сфери пажње прва два актера. Зато је наш велики лингвиста Александар Белић и за текстлингвистику извор битних сазнања. Рецимо, управо његово учење о читавом систему значења глаголских облика као битног дела предиката у основној јединици комуникације, у реченици, заправо, засновано је на његовом теоријски савршеном схватању улоге говорника и саговорника у акту који се назива говором (в. Белић: 216–222, 223–242 и 243–254).

² За ово – довољно је и само упутити на Белићева тумачења улоге аналогије у формирању морфолошких система дата у *Општој лингвистици* (Белић 1998: 172, 317).

домену језичких јединица, почев од оних нивоа гласа/фонеме па све до нивоа реченице, односно синтагме у њој. Ја ћу покушати да те односе дефинишем на одабраним примерима надреченичне језичке јединице – на омеђеном тексту (омеђеном дискурсу³).

3. (1) Конкретно, тако – сигурно је да можемо уочити везу свих оних елемената (социјалних, асоцијацијских и аналошких) које смо навели у Белићевом дефинисању значења и када анализирамо и само један узорак и из уџбеничког дискурса, какав је – за ову прилику узет – и уџбеник *Свет око нас – уџбеник за други разред основне школе* (Свет II).

Да принципом одбира типичног примерка узмемо и само један текст као илустрацију – запазићемо да у њему не налазимо дискурс дефиниције у правом смислу, него се може узети да функцију (условног) дефиницијског дискурса имају примерци (графички) истакнутих текстова који су, заправо, констатације одређених животних социјалних ситуација које су, као би А. Белић рекао – друштвена средина која формира дату језичку ознаку и испуњава је значењем.

Са аспекта психоллингвистике, ово стање и јесте адекватно фази (а) у развоју вербалне комуникације, мада већ са доста елемената наредне фазе (б), тј. фазе „имплицитне, контекстуалне референце”. Као такви, ови делови уџбеничког дискурса, по горе датим критеријумима, показују да су исказани типичном пуном комуникативном реченицом, која подразумева да је то једновремено и предикатска реченица, када је проста, односно да је то, када је сложена – комуникативна реченица са више предикатских реченица у своме саставу, те да је свака од предикатских реченица формирана као субјекатско-предикатска конструкција. Све то – уз обавезан психоллингвистички услов да је (ограниченом бројношћу делова који је чине) усклађена са могућностима њеног праћења од стране читаоца-ученика првих разреда⁴.

³ Термин *омеђени дискурс* увела је у нашу текстлингвистику проф. В. Половина (в.: Половина 1999: 125–135) и ја га сматрам врло основаним, основанијим од других који се могу наћи у анализама истраживача у нашој области. С обзиром на чињеницу да су термини *дискурс* и *текст*, у суштини – синоними, ја овај атрибут употребљавам и као део синтагме у којој је управни члан и овај други термин – *омеђени текст*.

⁴ Те могућности, наравно, везане су за психофизиолошки узраст ученика, а за узраст детета у II разреду основне школе, којем је намењен анализиран уџбеник, компетентни истраживач овог домена проф. Вера Лукић, приказујући развој усвајања лексике код деце, каже да „(1) све именице које деца употребљавају у оквиру 100 најчешћих речи су заједничке именице, а више од 2/3 именица су имена живих бића; (2) да се ове именице углавном могу гру-

То је тип исказа какав налазимо у примерима исказа груписаних око појма и термина породица, и то

(а) у синхронном пресеку (у садашњости – под чиме подразумевамо време контакта датог текста са учеником / време наставниковог казивања ученику):

(1) Нико од нас *не може* да живи без других људи. Са другима *живимо, радимо, дружимо се и забављамо* (Свет II, 8).

(2) У породици *живимо* заједно с онима који су нам најближи *сродници*. То су наши *родитељи, браћа и сестре*. У породици *волимо* једни друге, *бринемо* о свима и *помажемо се* (Свет II, 10).

(3) За живот *породице* потребно је набавити многе ствари и обавити многе послове (Свет II, 11).

(4) У *породици* је свима пријатније кад њени чланови *не мисле* само на себе већ и на оно што је потребно другима (Свет II, 12).

– да би се даље, у истој ситуацији директног контакта говорника и слушаоца (обележеног употребом свевременског, квалификативног презента), наставио дискурс чије су доминантне лексеме: *родитељи, браћа, сестре, рођаци, бабе, деде, преци, потомци, породични празници, рођендани, слава, брак* (Свет II, 14–18);

(б) у дијахроном пресеку (времену пре садашњости – под којим подразумевамо време контакта датог текста са учеником / наставниковог казивања ученику):

(12) Некада је у истом домаћинству *живело* више породица које су биле у сродству.

Родитељи су имали велики број деце.

Сви су *слушали* најстаријег мушког члана домаћинства.

Он је, на пример, *одређивао*:

– ко ће шта да ради;

– ко ће у коју школу да иде;

– када и с ким ће неко да се венча (Свет II, 19).

Њихова је карактеристика да су све са пуном структуром типичне српске просте реченице, тј. реализоване у форми *субјекатско-предикатске конструкције*⁵, с тим што се све оне чији је субјекат прво

писати у две целине: *школа* и *кућа*, које означавају две средине у којима дете живи и расте; (3) да су најчешће именице које означавају родбинске везе: *мама, тата, бака, брат...*” (в. Лукић 1982: 137 и д.).

⁵ Тако је традиционално, у разним варијацијама, али углавном исто у деловима посвећеним синтакси реченице дефинишу и велика дескриптивно-нормативна граматица М. Стевановића (1986: т. 1.2, т. 20–46), као и школске

и друго лице реализују без експлицирања личне заменице (дакле, скоро увек: „живимо, радимо, дружимо се”, врло ретко: *ми живимо, ми радимо, ми се дружимо). Ово је несумњиво карактеристика реалног српског говора, и то оног који се реализује у свакодневној комуникацији свих говорних средина. Тиме је, баш на првом нивоу перцепције – оном са особинама не посредног обраћања говорника/наставника слушаоцу/ученику, као најупечатљивијем – дати дискурс приближен читаоцу узраста ученика дотичног разреда.

Ниједан део тога дискурса, у ствари – није дефиниција. То је спајање ванјезичке социјалне реалности са језичким знацима, са речима, за које А. Белић каже, како смо горе навели, да су само „посредници између претставе која је у нашој свести или нашем мишљењу и онога предмета чија је претстава”, а не значење. У томе, сигурно је један од стваралачких процеса и – аналוגија. И ту управо у смислу деловања какво аналогији А. Белић приписује: као што се у морфологији њеним деловањем облици „једначе, контаминирају, на различите начине одвајају и преносе на друге, без икаква обзира на значење” (Белић 1998: 172), тако се и у омеђеном тексту, аналошким аутоматизмом, „извлаче” из у свести постојећег инвентара у нови омеђени текст – у датом социјалном окружењу.

4. У европској лингвистици, временски и генерацијски далеко од А. Белића, али у истом пољу семантике везане за проучавања језичких законитости, налазимо британског проучаваоца Џона Лајонса (1932–). У домену оног што сам напред назвао амалагамисање формалног језичког знака са апстракцијом коју кристалише значење, што је код А. Белића усредсређено првенствено на унутарјезичке процесе стварања језичких јединица (в. т. 1 и 2), Лајонс је усмерен и концентрисан, пре свега, управо на однос језичке јединице нивоа текста/дискурса са најширим његовим контекстом, као и на психолингвистичке капацитете говорника датог језика.

То је видљиво и у оним деловима његове књиге „Semantics” (Volume 2, Cambridge University Press, Cambridge, 1990) који – попут Белићеве *Опште лингвистике* – тумаче законитости формирања лексема у домену творбе речи. На пример, у поглављима *Complex lexemes* (стр. 521–534) и *Compound lexemes* (стр. 534–550), где налазимо тумачења творбених процеса која су апсолутно једнака са тумачењима Александра Белића из

и приручне граматике, какве су Ж. Станојчића и Љ. Поповића (2010: 230–239); Р. Симића (1996), Р. Симића и Ј. Јовановић (2002)^{1,2}; Ж. Станојчића (2010: 286), односно П. Пипера (2013: 258).

прве половине 20. века, која сам у најопштијим цртама описао у првом делу овога приказа.

Разлика у односу на Белића је само у перспективи приступа. Лајонсова перспектива за полазну тачку има – најширу контекстуалну ситуацију која окружује конкретан дискурс и у њему језички детаљ, док Белићева перспектива полази од основне језичке јединице и менавања појма (од језичког детаља) као централне тачке у којој се стичу елементи контекстуалне ситуације.

Тај најшири контекст једног текста/дискурса Џон Лајонс види у појму „култура”. А читајући га пре свега као лингвисту, као што смо читали и Белића као лингвисту, можемо рећи да је низ његових и теоријских тумачења, и аналитичког илустровања њихових законитости у реализовању текста / дискурса заправо – тражење значењске садржине текста/дискурса. И то оне које је у некаквом спољашњем (екстерном) односу лексеме и синтаксичке јединице као носилаца саопштења (става, коментара, захтева и др.) према културној ситуацији која окружује говорника/саговорника, односно у којој они реализују своју улогу у свакој датој конкретној ситуацији.

То је и природно с обзиром на чињеницу да је Џон Лајонс и као лингвиста – на првом месту семантичар. Као таквом, примарна јединица његових истраживања заправо је надреченична јединица текст/дискурс.

5. Ради постављеног циља анализе разноврсних текстова, који сам поставио у почетку, овде ћу сада, као што сам то учинио горе, доводећи Белићев приступ односу значења и језичке јединице (в. т. 3), принципом одбира типичног примерка текста/дискурса друкчије природе – природе књижевне нарације, потражити неке од Лајонсових елемената које он дефинише као битне услове остваривања текста/дискурса у комуникацији припадника једне језичко-социјалне заједнице.

(2) Наравно, узимам исти дискурсни доминантни појам и термин породица, са колокационим низом лексема које су могу појављивати око појма „породица” као језгра у једном ширем значењском (семантичком) пољу.

(а) Рецимо, Лајонсов елеменат потребне комуникацијске компетенције као првог услова реализације дискурса дефинисан као способност да говорник и саговорник знају у којој мери је нешто што је речено примерено, одговарајуће, адекватно и успешно одабрано у односу на контекст у којем је (као део текста) употребљено и оцењено – потпуно је очигледан у омеђеном дискурсу унутрашњих мо-

нолога лика „Стеван Медаковић” у Селенићевом роману „Очеви и оци” (1985) онда када фабула уводи појам „п о р о д и ц а” исказом:

У томе је Слободан застао, погледао у мене, вишег, одоздо и проговорио:

– Не кажете ми ништа како вам је *породица*?

Учинио ми се да је то упитао не би ли јасно окончачо политички део нашег разговора, обзирно ми ставивши до знања да није љут због нашег размимоилажења (162).

А затим се цео контекст формиран око овог доминантног појма, до краја ове главе (стр. 162–206), стварно дели на две мање дискурсне целине које, условно, можемо обележити као (а) појам „породица” – потпојам „брак” и као (б) појам „породица” – потпојам „син” и слично.

И то тако да појам „породица” – потпојам „брак” – окупља као средства репрезентације идентитета ликова овог омеђеног дискурса низ лексема и фразеологизама који су типични за језик београдске грађанске класе, као што су: *љубавни однос* (164, 185, 187), *љубавничка ватра* (168), *вереничка уздржљивост* (169), *помама* и *помамност*, *помамни*, *помамна*, *помамно* (186) и др., за које велики Речник српскохрватског језика САНУ (II, 1962), па и Речник српскохрватског језика МС (Књ. 4, Нови Сад, 1971) углавном дају примере само из писаца који су или писци старијих периода књижевности, или су писци који пишу у првој половини XX века, али – не припадају модернијем урбаном изразу.

Наравно, писац Сл. Селенић то осећа и управо зато ове лексеме ставља у уста представнику оне генерације Београђана који се језички формирао на бази Вуковог фолклорног језика иако је, наравно, припадник универзитетски школованог слоја грађана.

(б) Или, на пример, Лајонсов елеменат свести учесника у дискурсу/ тексту – улоге и статуса у социјалном окружењу, при чему су та улога и статус одређени, институционализовани специфичном културом и признати од чланова друштва. Овај елеменат, уосталом, дефинисан је и у каснијим радовима истраживача специјализованих за анализу дискурса, дакле – у домену текстлингвистике као већ давно дефинисане гране лингвистичких наука. Да од новијих споменемо и само Нормана Ферклоа (Norman Fairclough) с његовим схватањем текста „као дела социјалног догађаја”, детаљно разрађеног, теоријски и аналитички, у његовој књизи „Analyzing Discourse” (Феркло 2003: 21–38).

Видимо реализацију тога елемента у деловима дискурса поглавља романа какви су омеђени текстови унутрашњег монолога главног лика овог романа као целине („Стеван Медаковић”) као што је следећи:

Отац Милутин, наиме, владао се противно свим мојим предвиђањима... Милутин [...] је – како сам се брзо уверио – лепу, уздржану, паметну снаху одиста заволео као *ћер* у невољи, неснађену, угрожену новом средином и туђим обичајима од којих је... треба без престанка у заштиту узимати. Био сам му *посебице* захвалан што је [...] усклађивање односа између Елизабете и Нанке – пожртвовано и одлучно сасвим у своје руке узео...

... при чему на Нанкину лексику и фразеологију у њеном дискурсу чија је тема Елизабета, типа: *енглеска кнегињица, мутавица, миндерпуза, Охола је, Ако не уме, нека научи, У српској кући муж не подмеће жени столицу под стражњицу* и сл. – пишчев лик оца Милутина уводи дискурс патријархалног смиривања, рецимо, типа: *Ми смо, Нанко, нас двоје, за старо гвожђе. Ако деци не можемо помоћи, немојмо им одмагати. Послушај ме...* (197–198).

У њему су делови дискурса у којем се у опозицију ставља појмовни свет фолклорно-центричног лика „Нанка” према друкчијем, урбаном, таквом свету лика „Елизабета”, али и према појмовном свету лика „отац Милутин Медаковић”, који је представник патријархалног грађанског света Србије у првој половини XX века. Истакнута лексика и фразеологија, наравно, и овде је са функцијом изградње идентитета ликова „Милутин” и „Нанка”. А аутор Сл. Селенић је и врло суптилно употребио (а) *лексику* и (б) *морфосинтаксичке структуре* да означи тип језика којим говори главни лик „Стеван Медаковић”.

Тако, сасвим по узору на Вуков језик, реченице дискурса су са лексемама из фолклорног језичког слоја, „култног” језичког слоја и за београдске интелектуалце све до почетка друге половине XX века: *ћер* (197), *посебице* захвалан (197). Глаголски облици стављени су на крај реченице:

Од којих је, макар у прво време, треба без престанка у заштиту *узимати* (197). – Усклађивање односа између Елизабете и Нанке – пожртвовано и одлучно сасвим у своје руке *узео* (197).

Или су, ради изградње вуковског језичког типа, чак и придеви на формант *-ски* формирани као облици *не одређеног* (к р а ћ е г) придевског вида: из *некаква мутна српска историјска* недођина, њој *непрочитљива* (199) – иако они немају ни у Вуковом језику, као што ни у књижевном српском језику данас немају облике неодређеног вида⁶.

⁶ О таквом начину стилизовања језика в. у: *Српски језик на крају века* (ред. М. Радовановић), Београд, 1996, 118–120, одн. *Ž. Stanojčić, Jezik i stil Iva Andrića*, Београд, 1967, 50–51.

У целини овога дискурса, заправо, сасвим је уочљива реализација оних исказних елемената које – као и Џон Лајонс своје елементе, какви су језичка компетенција, социјална улога и статус, просторно-временска адекватност, предметна адекватност и др. (Лајонс 1990: 570–613) – и наша модерна текст-лингвистика дефинише као „дискурс исказане ситуације”, класификујући ту ситуацију према специфичним ситуацијама у којима се јављају искази у свакодневној комуникацији људи” (в. Половина 1999: 125–135).

ИЗВОРИ ГРАЂЕ

Љиљана Новковић, Биљана Требјешанин, Биљана Гачановић, *Свет око нас*, уџбеник за други разред основне школе, Треће издање, Завод за уџбенике, Београд, 2006, 1–87 (ознака: *Свет II*).

Слободан Селенић, *Очеви и оци*, Просвета, Београд, 1985, 1–361.

КОНСУЛТОВАНЕ ГРАМАТИКЕ И ПРИРУЧНИЦИ

Пипер 2013: П. Пипер и др., *Нормативна граматика српског језика*, Нови Сад: Матица српска.

Симић 1996: Р. Симић, *Српска граматика за средње школе, 2, Синтакса*, Београд.

Симић 12002а: Р. Симић, *Српска синтакса. 1–2* (са Ј. Јовановић), Београд.

Симић 22002б: Р. Симић, *Српска синтакса. 3–4* (са Ј. Јовановић), Београд.

Станојчић 2010: Ж. Станојчић, *Грамматика српског књижевног језика*, Београд: Креативни центар.

Станојчић/Поповић 2010: Ж. Станојчић и Љ. Поповић, *Грамматика српског језика*, Београд: Завод за уџбенике.

Стевановић 1986: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик, II. Синтакса*, Београд: Научна књига.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Белић 1998: Александар Белић, *Општа лингвистика. О језичкој природи и језичком развоју*, Изабрана дела Александра Белића, том 1, Београд: Завод за уџбенике.

Лајонс 1990: John Lyons, *Semantics*, Volume 2, Cambridge: Cambridge University Press.

Лукић 1982: Vera Lukić, *Dečja leksika*, Beograd: Prosveta.

Половина 1999: V. Polovina, *Semantika i tekstlingvistika*, Beograd.

Радовановић 1996: *Српски језик на крају века* (ред. М. Радовановић), Београд: Службени гласник.

Станојчић 1967: Ž. Stanojčić, *Jezik i stil Iva Andrića*, Beograd: Filološki fakultet.

Феркло 2003: Norman Fairclough, *Analyzing Discourse*, London and New York: Routledge.

Slavko Stanojčić

RELATIONSHIP OF A LEXEME AND ITS SURROUNDINGS – ON EXAMPLES
FROM TWO DIFFERENT TYPES OF DISCOURSE

Summary

The paper brings the results of author's analysis of two types of discourse: (a) discourse of a text-book the general subject of which are family and social relations and (b) discourse of a literary narrative work with the same general subject. Author examines the matter and forms this report on his apprehension of theoretical stances and methods formulated by two European linguists belonging to the 20th Century (A. Belić and J. Lyons), who – despite belonging to chronologically and by generations to importantly distant epochs – in the basis of their attitudes toward the language, in the most explicit way, see the connection of language forms/language units of all levels with the meaning. Understandably, they apply their views, first, on lexical and syntactical systems, which have the basic communicative task of transfer of information in every language. In this comparison of two known linguists, author – using the methods of text-linguistics – defines (a) a scheme of formation of a *textbook text containing information* on a given content – family and social relations, and (b) a scheme of formation of a *literary text containing information* on the same semantic matter. Both are given on samples from concrete texts of text-book / literary work written in Belgrade cultural areal.